

Török Ágnes – Udvarhelyi Éva Tessza

Egy tiszta város piszkos lakói

avagy „aluljáró-takarítási szertartások” Budapesten*

BEVEZETÉS

2002-ben egy újságcikk került a kezünkbe,¹ amely arról számolt be, hogy az év tava-szától kezdetét vette egy „aluljáró-tisztogatási” program Budapesten. Az akció során megpróbálják kiszorítani és távol tartani a hajléktalanokat, illegális árusokat és graffitiseket a budapesti aluljárókból. A cikk önmagában nem árul el sokat az újságolvasónak, minket azonban arra a „nulla tolerancia” szlogenű várospolitikai koncepcióra emlékeztetett, amely az 1980-as években fogant New Yorkban és az 1990-es években Európa több városában is elterjedt.

Loïc Wacquant szerint, aki e várospolitikai koncepció egyik legszókimondóbb kritikus, az „új, büntető ráció (a nulla tolerancia) [...] célja, hogy a nyomort büntetendőnek minősítse” (WACQUANT 2001, 13). A New York-i nulla tolerancia-program megvalósítása többek között azt jelentette, hogy a város különböző részeitől a terek átalakításával próbálták távol tartani a hajléktalanokat: a padokba vaselválasztókat szereltek, az utak közt elterülő füves sávba pedig vaskerítést húztak, megakadályozva ezzel az ott alvást. Több törvény és helyi rendelet született, amely lehetetlenné – és ezzel együtt illegálissá – tette a hajlék nélküli emberek számára, hogy mindennapi létfenntartó tevékenységeiket (alvás, evés stb.) közterületen végezzék. Ezen intézkedésekből kiindulva Wacquant szerint a nulla tolerancia mintegy kriminalizálja a szegénységet, azaz törvényesnek nyilvánítja azt, hogy rendőri és bűnügyi eszközöket vessenek be az emberekben zavart keltő szegénység ellen, amely homályos bizonytalanságérzést vagy egyszerűen feszélyezettséget ébreszt a polgároknál. A doktrína velejárója a bűnözés elleni „háborút” és a közterületek „visszahódítását” hangoztató retorika, amely a (valóságos vagy képzelt) bűnözőket, hajléktalanokat, koldusokat és egyéb marginális „elemeket” idegen megszállókkhoz hasonlítja (WACQUANT 2001, 25).

Kutatásunk során a budapesti várospolitikai akciót antropológiai szempontból vizsgáltuk, és a következő kérdésekre kerestük a választ. Melyek a budapesti kezdeményezés elindításának kimondott és kimondatlan okai, céljai? Mi jellemzi társadalmi-kulturális hátterét? Vajon mit árul el a budapesti társadalomról, a városlakók és a városi vezetés értékrendjéről? Milyen jelentősége van a tisztaság koncepciójának a konkrét akció ideológiai alátámasztásában? A tisztaság és a rend fogalmához kapcsolódó kulturális jelentéstartalmak milyen szerepet játszanak a különböző városi szubkultúrák egymáshoz való viszonyának alakulásában, illetve alakításában? És milyen szerepet játszanak ezek a különböző társadalmi csoportok elhatárolásában, elkülönítésében? Milyen kulturális erők alakítják a különböző csoportok hozzáférését a közterekhez?

* Az itt közölt szöveg készülő szakdolgozatunk rövidített változata.

¹ Tiltakoznak a hajléktalanellátók. *Népszabadság*, 2002. július 12. 23. o.

Általánosabb szinten, milyen szerepet játszanak a tisztaságról/tisztátalanságról alkotott elképzelések a városról alkotott kollektív képzetek kialakulásában?

A „KIEMELT FORGALMÚ KÖZTERÜLETEK MEGÚJÍTÁSÁNAK PROGRAMJA”

2002. április 23-án a budapesti főpolgármester értekezletet hívott össze, melynek során meghirdették a fővárosi aluljárók megtisztítására vonatkozó programot. E program célja, a budapesti aluljárók „visszafoglalása” az illegális árusoktól, a falfirkáktól és a hajléktalanoktól. A Főpolgármesteri Hivatal a Szociálpolitikai Ügyosztály és a fővárosi hajléktalan-ellátás bázisintézménye, a Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei (BMSZKI) feladataként az első fázisban érintett aluljárókban² (Kálvin tér, Ferenciek tere, Blaha Lujza tér) élő hajléktalanok számának felmérését, valamint a hajléktalanok számára az aluljárókból kivezető lehetséges utak felvázolását határozta meg. A hajléktalanoknak az aluljárókból való *de facto* távoltartásával okozott nehézségek kompenzálását az éjjeli szálláshelyektől és nappali melegedőktől várták.³ A szociálpolitikai intézkedések mellett a Főpolgármesteri Hivatal a programban részt vevő többi szerv számára is kialakított egy ütemtervet az aluljárók rendbetételére, így az FKF Rt. Aluljáró Csoportja számára az aluljárók fizikai megtisztítására, míg a Közterület-felügyelet számára a föld alatti közterületek rendjének megteremtésére és e rend folyamatos fenntartására. A programban még számos hatóság, önkormányzati szerv és – elméletileg – civil szervezet vesz részt. Az akcióterv leírása a Budapesti Rendőr-főkapitánysággal (BRFK) és a Közterület-felügyelettel kezdi a partnerek felsorolását. A BRFK szerepe a „koncentrált jelenlét az induló programhelyszíneken”, a járőrözés, a kontroll és a rend fenntartása. Lényegében ugyanez a funkciója a Fővárosi Közterület-felügyeletnek is: az ellenőrzés fenntartása és az állandó jelenlét. Ezek után következnek a közterület-fenntartók (FKF RT.), az aluljáróbeli kiskereskedelem képviselői, az ÁNTSZ, a fővárosi turisztikai szervek, a főpolgármesteri iroda különböző ügyosztályai és a már említett BMSZKI.

A megindított akció elméleti alapját a „Szabad tér! – Budapesti találkozási pontok”⁴ című programjavaslat adja. A program leírása szerint (mely nem került a nyilvánosság elé) a kezdeményezés célja „a közterület fölszabadítása, majd »csinosítása« és élettel megtöltése”. „Milyen funkciókat kell megteremteni egy-egy aluljáró, tér komfortjához, használhatóságához?” – teszik fel a kérdést a javaslat szerzői, amire a következő választ adják: „elsősorban legyenek tiszták és tisztaságuk legyen fenntartható”. Ennek érdekében „kitakarítjuk és felújítjuk az aluljárókat és biztosítjuk a fenntartható közállapotokat”. A program első számú célja, hogy a város lakóinak életminőségét javítsa. Azonban bevallottan „vannak olyan [...] a világvárosához tartozó, jól ismert szubkultúrák,

² A programban összesen tizenegy aluljáró megtisztítását tűzték ki célul. E tizenegy aluljáró: Blaha Lujza tér, Ferenciek tere, Kálvin tér, Astoria, Deák Ferenc tér, Ferenc körút, Nyugati tér, Katona József utca, Baross tér, Örs vezér tere, Magyar Jakobinusok tere.

³ Érdeemes itt azonban megjegyeznünk, hogy az általunk megkérdezett hajléktalanoktól és az ellátókkal készített interjúkból is az derült ki, hogy azok a hajléktalanok, akik addig aluljárókban aludtak, különböző okokból egyáltalán nem akarják a szállókat igénybe venni. Ez az alternatíva tehát nem jelent reális megoldást számukra.

⁴ *Szabad tér!* – Budapesti találkozási pontok. A kiemelt forgalmú közterületek megújításának programja. Javaslatok dr. Demszky Gábor Főpolgármester számára. 2002. április 9. 1.0. ver. Barna Sándor – Ikvai-Szabó Imre egyeztetései alapján. Kézirat.

amelyek életvitelében e terek radikálisan eltérő funkciót töltenek be, mint a többségi társadalom mindennapjaiban. A graffitisek, break-táncos fiatalok, a télen az aluljárók melegében szundikáló hajléktalanok, vagy a koncentrált gyalogosforgalom embertömegében adományt remélő koldusok egy-egy nagy forgalmú aluljáróban a hétköznapi, városi használókkal ellenérdekeltek, s a kultúrák találkozása a helyenként áttekinthetetlenül színes forgatagú aluljárókban nem ritkán kiterjedt konfliktusok forrását jelenti”.⁵ Tanulmányunkban ezeket a konfliktusokat és e konfliktusok különböző értelmezéseit vizsgáljuk meg közelebbről. Sorra vesszük azok okait és lehetséges következményeit, illetve áttekintjük e konfliktusok kezelésének múltbéli és jelenlegi módjait.

A program gyakorlati megvalósítása kezdetben nagyszabású akciókat jelentett, melyekről a Népszabadság így tudósított: „hetente három nagyszabású razzsiát tart a tizenegy legkritikusabb budapesti aluljáróban a Fővárosi Közterület-felügyelet és a metrórendőrség mindaddig, amíg az ominózus helyeken fel nem áll az állandó posztos szolgálat”.⁶ A program indítása óta különböző intenzitással, de változatlan célokkal folyik, egészen a mai napig. Jellemző, hogy az önkormányzat a programot, kimondva-kimondatlanul, a téli időszakokra felfüggeszti: november közepétől, a nagy hideg beálltától kezdve, a belvárosi aluljárókban mindig több, a téli hideg elől behúzódó hajléktalan ember jelenik meg (azaz a program szóhasználatával a hajléktalanok „visszafoglalják” a budapesti aluljárókat), míg a közterület-felügyelők jelenléte látványosan csökken. Azonban a program tavasztól újra indul, hiszen „a legforgalmasabb aluljárók rendjének, tisztaságának őrzését figyelve kiderül: a megfelelő közállapotokat a felügyelők (és rendőrök) állandó jelenlétével, de legalábbis igen gyakori visszatérésével lehet csak fenntartani”.⁷ A programban részt vevő szervek „szereposztásában” annyi változás figyelhető meg, hogy a közterület-felügyelet szerepe visszaszorult, míg a rendőrség előtérbe került.

A következőkben az aluljáró-tisztogatási programot nem mint aktuálpolitikai akciót szemléljük, inkább egy általánosabb szintre emelve, mint kulturális magatartást vizsgáljuk. A program különböző forrásokból származó, eltérő értelmezései segítenek abban, hogy közelebbről megismerhessük a városiakok tisztaságról – koszról, rendről – rendtelenségről alkotott (ma) domináns kulturális képzeit, és ennek kapcsán a városi társadalom egyes csoportjainak egymáshoz való viszonyát.

HARC A VÁROS TEREIÉRT

KÖZTÉR ÉS TISZTASÁG

„Amikor bizonyos embereket kizárnak egyes területekről, és amikor bizonyos csoportok nem szabad, hogy találkozzanak a közös térben, lehetetlen az egyenlőség és szabadság univerzális elveire hivatkozni. [...] A demokratikus társadalmak egyik alapfeltétele, hogy az emberek elfogadják a más társadalmi csoportokba tartozókat mint polgártársakat, azaz mint olyan embereket, akiknek hozzájuk hasonló jogaik vannak. Ha ez így van, akkor a mai városok, amelyek tele vannak szegregált, elzárt közösségekkel, nem

⁵ Idézet a Szabad a Tér! – Budapesti találkozási pontok. A kiemelt forgalmú közterületek megújulásának programja c. programtervezetből.

⁶ B. T.: Folytatódnak az aluljáró-razziák. Népszabadság 2002. május 14. *Népszabadság Online*.

⁷ Több felügyelő lesz az utcán. Népszabadság 2003. január 8. *Népszabadság Online*.

nyújtanak a demokrácia számára hasznos környezetet. Ehelyett az egyenlőtlenséget segítik elő és azt az érzést, hogy különböző csoportok különböző szférákba tartoznak és egymással összeegyeztethetetlen elvárásaik vannak.” (CALDEIRA 1999, 104.)

A KÖZTÉR (ODA-)VISSZAFOGLALÁSA A FŐVÁROSBAN – TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A városok arculata és térszerkezete tükrözi a történelem eseményeit, a társadalmi és kulturális változásokat. A város képét a különböző csoportok különböző elképzeléseik szerint alakítják – egymással párhuzamosan, egymásra hatva és sokszor egymás ellenében. Végeredményben egy szimbolikus küzdelem folyik a város terei és a terek által hordozott jelentések birtoklásáért, pontosabban azért, hogy az egyes csoportok saját igényeiknek megfelelően alakíthassák át azokat.

A „közterület” hivatalos és nem hivatalos – a városlakók tudatában élő – meghatározásának eltérései, illetve a definíciók változásai is erről a folyamatos küzdelemről tanúskodnak. Az aluljáró-tisztogatási program erőteljesen szűkíti a közterület jelentéskörét, korlátozza a városlakók bizonyos csoportjainak térhasználati jogát. Az aluljáró-tisztogatási program retorikájában a „társadalom” és a „köz” fogalmának jelentésköre is leszűkül: bizonyos csoportokat hallgatólagosan kizárnak ezekből a kategóriákból, amikor a „budapesti társadalom” érdekeiről és értékeiről vagy a „közérdekről” beszélnek. Az egyes csoportok (vagy egyének) társadalmi térből való tényleges, illetve retorikai szintű kizárása a társadalomból, azaz a tágabban értelmezett közéleti térből való kizárásukat vonja maga után.

A közterület fogalma és jogi szabályozása és az ahhoz kapcsolt megengedett, illetve szankcionált viselkedésformák a város története során jelentős változáson mentek keresztül. Ez a szabályozás nem különíthető el a társadalmi státustól, a társadalmi, gazdasági és etnikai rangsorban elfoglalt helytől.

A mód, ahogyan valaki vagy valakik a nyilvánosságban megjelennek és nem kevésbé, hogy mi a megjelenés célja; valamint, hogy a nyilvánosságformák – a mikroterek – melyikéhez férhetnek hozzá minden különösebb korlátozás nélkül és melyekhez nem vagy csak feltételesen – mind-mind fontos státusjegyek. Ezek a jelzések mind arra utalnak, hogy adott személy és csoport hol foglal helyet a vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenségek, a hatalmi alá- és fölérendeltségek bonyolult rendszerében. Sőt, mi több, ezek a „helykijelölő” vagy indikátor-funkciók nem pusztán visszatükrözik az ettől függetlenül létrejött társadalmi szerkezetet, hanem olyan tényezők is egyúttal, melyek mint identitások és viselkedésmódok a társadalmi különbségek szubjektív észlelésére is módot adnak (GYÁNI 1999, 42).

A XIX. század második felében Európában a közterek ellentétes folyamatok hatása alatt álltak. Egyrészt nyitottabbá, „demokratikusabbá” váltak bizonyos társadalmi csoportok számára, erre példa a nagyáruházak és a közfürdők, közparkok megjelenése, vagy például a Margit-sziget megnyitása a „köz” számára. Másrészt, a különböző társadalmi csoportokhoz kapcsolt viselkedésmódok nagyban hatottak a városok tervezésére, amely során ezek elkülönítésére törekedtek. A XIX. század végi Budapesten, illetve annak egyes részein különböző mértékű szegregáció volt tapasztalható. Gyáni Gábor számos, a közterekkel kapcsolatos konfliktusról tesz említést várostörténeti-mikrotörténeti munkáiban, így például arról, hogy a „várostervezés eszméjének múlt szá-

zad közepi megfogalmazása [...] nem csekély mértékben éppen a felső és alsó társadalmi csoportok minden addiginál teljesebb fizikai elkülönítését célozta” (i. m. 38). Budapesten, mind a budai, mind pedig a pesti oldalon találunk arra példát, hogy bizonyos csoportok bizonyos tereket egyáltalán nem használhattak, míg más terek kifejezetten egy-egy csoportnak voltak fenntartva. Így például, Gyáni idéz egy korabeli feljegyzést: „a rendőrség azt kéri [...] hogy a tanács tiltsa ki az említett elemeket [cselédek, gyerekek, mezítlásos és rongyos öltözékű munkások] a [Margit rakparti] sétányról, ahhoz hasonlóan, ahogy a pesti oldalon lévő Duna-korzón is tilos a cselédek és kisgyermek tartózkodása! Az utóbbiak számára ugyanakkor jelölje ki a közeli Corvin teret tartózkodási hely gyanánt” (i. m, 82).

A polgári társadalom megerősödésével és dominánssá válásával (legalábbis értékei és kulturális súlya tekintetében) a XIX. század végén, a különböző társadalmi rétegek elkülönítése mellett a város közterein a polgári viselkedési kódok bevezetése és egyre szigorúbb betartatása volt jellemző. Már a század elején bevezetett hatósági szabályozásokkal megindult „az utca polgári kódjainak mint általánosan érvényes (és kötelező) normának a ráerőszakolása a társadalom széles tömegeire” (i. m. 41). Később, az „1880-as és 1890-es évektől szabályrendeletek sora rögzítette a köztér használati módját, tiltásokkal határolván körül, hogy mi az, ami nem megengedett a nyilvános viselkedésben” (i. m. 78). Jellemző példa, hogy az 1880-as évek elején a Városliget rendjére egy nappali és egy éjjeli parkőr, egy nappali és egy éjjeli rendőrszem ügyelt. „Rendkívüli esetekben azonban átmenetileg szaporították az örök számát, mint 1894-ben hat héten át, hogy felszámolják az engedély nélküli járva-keve árusítást.” (i. m. 78.) Ez utóbbi akció emlékeztethet a mai aluljáró-akcióra, legalábbis ami az illegális árusok kitiltását illeti. Az utcai viselkedés reformjának lényeges eleme volt a köztér, az utca semlegesítése, személytelenné tétele és a privát tevékenységek kiszorítása. Ezáltal a századfordulóra egy szinte „kizárólag funkcionális használatra csupasztított nyilvános szféra” (uo. 42) jött létre, amelyre felülről kényszerítették rá az egyöntetűséget. A nagyvárosi kultúra effajta változása és e szempontok egy részének továbbra is domináns jelenléte fontos szerepet játszik abban, ahogyan ma a közvélemény megítéli a hajléktalanok és szegények megjelenését a köztuterekben.

A történeti szakirodalom a XX. században is számos példával szolgál arra, hogy a városban a közép- és felső rétegek igényeinek nem megfelelő viselkedésmódokat és csoportokat megreformálandónak vagy eltávolítandónak tekintették. Ezért a szegénységet, a devianciát, vagy a többségi társadalom normarendszerének bármilyen módon nem megfelelő egyéneket és csoportokat (mint például a közveszélyes munkakerülőket, a koldusokat és a prostituáltakat) megpróbálták kezelni és „rendbe tenni” (pl. dologházak, szociális intézmények, bordélyházak alapításával). Ezek közül a rendteremtési akciók közül kiemelkedik az az első világháború előtt, Bárczy István főpolgármestere idején született koncepció, amely a mai aluljáró-programhoz hasonlóan, meghirdette a nagyvárosi „irdatlan »koldusügy« elfojtását és láthatatlanná tételét” célzó politikát. „Annak idején [...] a reformer polgármester intésére a várospolitiká minden eszközzel azonos volt, hogy a nyomorékokat és egyéb módon feltűnő koldusokat legalább a »főváros népesebb utcáiról« eltávolította. Már akkor is nyugati nagyvárosokhoz mérte magát a városigazgatás és következetesen felismerte, hogy az »undort keltő«, »botránkozást okozó« és a »jobb módú járókelő közönséget molesztáló koldusok«, a »láb nélkül csúszó nyomorékok, a némák, bénák« stb. páratlan, valóságos budapesti specialitást képeznek. Ezek a vázolt utcai életképek úgymond a »főváros

szociális életét és szegényügyi igazgatását kompromittálják» s »egy modern kultúrvárosban ilyen állapotokat megtérni nem lehet« – olvasható egy a sajtóban megjelent szociológusi elemzésben.⁸

A VÁROSI SZEGÉNYSÉG BUDAPEST KÖZTEREIN AZ 1990-ES ÉVEKBEN

Budapesten az 1980–90-es évek óta felgyorsult a városi társadalom és ezzel együtt a városi tér átalakulása. A fővárosban jelentkeztek legerőteljesebben bizonyos, a rendszerváltást követően lendületet vett társadalmi-gazdasági folyamatok, például a magánosítás vagy a kapitalizmus térnyerése. Az ekkor megindult várospolitikai törekvések leginkább a következő kulcsszavakkal írhatók le: a „kulturáltság” és „civilizáltság” megteremtése a „lepusztultsággal” szemben, a modernizáció elősegítése a „lemaradásal” és a „balkanizálódással” szemben, és a nyugat-európai és amerikai nagyvárosok által megtestesített fejlődési irány követése.

A politikai és gazdasági változások következtében Budapest egyre nyitottabbá vált a külföldi tőke és az egyre nagyobb számú külföldi turista számára. Ezzel együtt a világ több nagyvárosában megfigyelhető társadalmi folyamatok is egyre markánsabban jelentkeztek a fővárosban. Ezek közül az egyik jól látható változás, hogy a városban egyre erőteljesebbé válik a társadalmi csoportok térbeli elkülönülése, vagy sok esetben inkább elkülönítése. A város egészét tekintve a legszembetűnőbb elkülönülést talán az elmúlt évtizedben felerősödött szuburbanizáció (a belvárosi kerületek lakóinak kiköltözése a külvárosi – kertvárosi – kerületekbe, illetve a tehetősebb városiakok agglomerációba költözése) és a gettósodás (a városban létrejöttek a jellemzően szegények által lakott városrészek) folyamatai jelentik. E folyamatok következtében egyre határozottabbá válik a tehetősebb és szegényebb társadalmi rétegek térbeli elkülönülése.

Tovább szűkítve a kört, Budapest belső kerületeiben is egyre szaporodnak a „gazdagság” olyan, jobbára magántulajdonú terei, mint például a bevásárlóközpontok, irodaházak, belvárosi lakóparkok és a felújított, rendezett és őrzött parkok. Hasonló, de egyelőre kevésbé látványos folyamat a belvárosi utcák, illetve „lerobbant” negyedek fokozatos felújítása majd a vagyonosabb rétegek általi igénybevétele, dzsentifikációja. Itt hozható fel példaként a IX. kerületi Mikszáth tér, a Ráday utca vagy a Király utca és környéke, melyeket átalakítva a diákok, a jobb anyagi helyzetű fiatalok és turisták számára tettek elérhetővé és kívánatosá. Hasonló célúnak tűnik az ún. „Szigony-Corvin projekt” is, amely rossz állapotban lévő és jobbára rossz életkörülmények között élők által lakott épületek lebontását célozza, majd helyükre apartman-házakat felhúzva „visszafoglalja” a területet a tehetősebb rétegek számára.

A városiakok egyes csoportjainak elkülönülése, de még inkább elkülönítése a belvárosi mikroterekben is tapasztalható. A városi szegregáció és kirekesztés e formái az évek során fokozatosan öltöttek testet Budapesten. Egy általunk megkérdezett szociális munkás elmondása alapján „a '90-es években az V. kerületből lökdösték ki a hajléktalanokat. Elég brutálisan történt ez: a rendőrség és az állam összefogott, hogy az idegenforgalmi helyeken ne legyenek csövik. A rendőrség összefogdosta őket az utcáról és bevitték őket a Deák téren a rendőrség épületébe. Három-négy óráig ott álltatták őket, és ha valaki nem bírta, akkor megverték. Főleg a Várból és az V. kerü-

⁸ Susan Zimmermann. Budapest és a koldulás kultúrája. *Magyar Hírlap*, 1993. június 17. III.

letből nyomták ki őket”. Hasonló törekvés volt megfigyelhető a kilencvenes évek első felében, amikor a MÁV-állomásokról távolították el a hajléktalanokat: „előfordult, hogy slaggal jöttek takarítani a várótermekbe, és folyt a víz. Azok az emberek ott feküdtek, kénytelenek voltak felkelni. A MÁV-osok arra hivatkoztak, hogy nekik fertőtleníteni kell, nekik dolgozni kell ott”.⁹

A kilencvenes évek második felétől az olyan félnyilvános terekben, mint a bevásárlóközpontok vagy a BKV tulajdonát képező metróállomások, megjelentek a biztonsági és posztos szolgálatok, hogy felügyeljék és betartassák a tulajdonosok által meghatározott rendet. A 2002-ben elindított aluljáró-tisztogatási program is e folyamat részének tekinthető. Ennek során a nyilvános terek vagy közterületek egyre inkább „felügyelt” területekké válnak, ahonnan a „nem oda illő” egyéneket, csoportokat kiszorítják.¹⁰

A TISZTASÁG SZEREPE A TÁRSADALMI HATÁROK KIALAKÍTÁSÁBAN

„A fővárosi tanács hatalmas összegeket fordít a város szépítésére, tisztántartására. Számos locsolóautó végzi az utcák portalanítását. Reggeltől napestig utcaseprők százai takarítják a pesti utcákat, igyekeznek eltüntetni a szemetet, amit rendetlen emberek elszórnak, holott a sokszor forintos költséggel felszerelt szemétyűjtők mindenfelé megtalálhatók. Újabban rekesz is van rajtuk a cigarettavégek számára. Minden fáradozás ellenére vannak még, akik nem méltóak arra, hogy városunk lakói legyenek. Az ilyenek szégyent hoznak valamennyiünkre, akik e várost lakjuk [...] Ma már nem ritka a látvány, hogy az utca egyszerű embere inti rendre a magáról megfélemedzőt, és ha arra szükség van, a közhangulat erejével kényszerítik a szemetelőt jobb belátásra.” (Budapest retró, interjú Ambrus Jánossal, 1960-as évek eleje).¹¹

A személyes tisztaság (azaz higiénia) és a köztisztaság kérdései, valamint a tisztaságról alkotott elképzelések és elvárások a városi kultúra szerves részei. Mint az a fentiekből kiderült, a városi köztérre vonatkozó, változó társadalmi szabályok kialakításában nagy szerepet játszanak a tisztaságról kialakított különböző elképzelések, és hozzá kapcsolódó ítéletek. A városi tisztaság fogalmának értelmezésében annak (történeti) alakulásának megismeréséhez magyar nyelvű szakirodalom hiányában a külföldi szakirodalom idevonatkozó, történeti szempontú leírásai nyújtanak segítséget.

Richard és Claudia Bushman (BUSHMANN 1988) a „tisztaság kultúrájának” időszakát 1750 és 1900 közé helyezik. A középkori városokban, melyeket Ivan Illich (ILLICH 1986, 249) „bűzös helyekként” jellemez, az utcák állati és emberi ürülékkel voltak tele. Ekkor a köztisztaság még nem számított központi és égető kérdésnek a városokban. A XVIII. századi nagymértékű iparosodás és a városi lakosság számának hirtelen megnövekedése miatt a városi kosz és a személyes és társadalmi higiénia a figyelem középpontjába került mind Európában, mind az Egyesült Államokban. A törvényhozók és városi vezetők egyre erősödő nyugtalanságát és undorát a városi kosszal szemben többek között, a növekvő mennyiségű szemet, az egyre szaporodó gyárak és kisebb műhelyek kibocsátotta bűz, és a városközpontokat átszelő lefedetlen csator-

⁹ Iványi Gábor 1997 *Hajléktalanok*. Budapest: Sik kiadó, 38. o.

¹⁰ A továbbiakban tervezzük a hajléktalanok és koldusok elleni hatósági akciók történetének részletes feltárását.

¹¹ Papp Gábor Zsigmond, rend. 1998 Budapest-retró. Életképek a '60-as, '70-es évekből. 75 perc.

nák magyarázzák, melyeknek egyre nagyobb mennyiségű szennyvizet kellett elszállítaniuk. A köztisztaság megteremtésére irányuló első kísérletek – mint az utcák takarítása, új csatornarendszerek építésének megkezdése vagy a temetők városközpontból történő kihelyezése – erre az időszakra tehetőek (VIGARELLO 1988, 146). E gyakorlati lépések tudományos alátámasztására az ekkoriban domináns miazma-elmélet szolgált, mely szerint a fertőzések elsődleges forrásai a rossz levegő, a kosz és a rossz szagok voltak. A XIX. század közepére az európai városok megtisztításának („felmosásának”) vágya egy egész mozgalommá, Reid megfogalmazásában, „víz-mániává” fejlődött (REID 1991, 27).¹²

A XVIII–XIX. században kialakuló városi (köz)tisztasági mozgalom azonban nemcsak a fizikai kosztól kívánta megszabadítani a várost. Amint az iparosodás hatására megnőtt a városi munkás- és szegényréteg, a tehetősebbek és a középosztály tudatában összefonódott a szegénység tömeges megjelenése, illetve a szegénynegyedek kialakulása a városi kosz megnövekedésével. Bizonyos tekintetben, a városi kosztól való félelem egyet jelentett a városi szegényektől és életmódjuktól való félelemmel, és ennek kapcsán a tőlük való elhatárolódással. Látva a növekvő számú városi (ipari) szegénység és etnikai kisebbségek lakás- és életkörülményeit, a városi középosztály új (higiéniai) öntudata a „másoktól” való félelemből, átvitt értelemben a lesüllyedés lehetőségéből fakadó aggodalomból eredt. Ez az új öntudat a városi középosztálynak a város – pontosabban a kosszal összefüggésbe hozott tevékenységek és csoportok – megtisztítására irányuló erőfeszítéseiben fejeződött ki, amely mögött a távolságtartás, az „alsó” és „felső”, a „koszos” és „tiszta” rétegek közti határvonalak megerősítésének vágya húzódtott meg.

A tehetősebb városiak, akik kezdtek térben is elkülönülni a város szegények lakta részeitől (azaz kiköltöztek az akkori kertvárosi, vagy kevésbé belvárosi negyedekbe), fontosnak tartották, hogy a fizikai tisztaság szintjén is megkülönböztessék magukat az említett csoportoktól (vagyis egyre inkább elvárás lett a vízöblítéses WC, a napi fürdés stb.). De nemcsak saját magukat különböztették meg a „koszos” rétegektől, hanem azok megreformálásért is jelentős erőfeszítéseket tettek: a XIX. században a haladó szemléletű polgárság és a városi vezetés keményen dolgozott a szegénynegyedek fizikai, társadalmi és morális szennytől való megtisztításán (közfürdők létesítésével, kommunális szolgáltatások bevezetésével, a lakók erkölcsi és higiéniai nevelésével stb.).

A XIX–XX. század fordulójára különösen egyre inkább hangot kaptak azok az elképzelések, amelyek szoros összefüggésbe hozták a városi tisztaságot/koszt a társadalmi struktúrával és a társadalmi csoportok kulturális és erkölcsi szintjével. A reformerek számára a kosz egyfajta fenyegetést képviselt, ezért meg kellett szabadulniuk magától a fizikai kosztól ahhoz, hogy megszabadulhassanak annak társadalmi, erkölcsi és kulturális vonatkozásaitól és veszélyeitől. A tisztaság társadalmi modellt vált, mely a haladást, a rendet, a kemény munkát és a tisztességet fejezte ki. Megfordítva pedig, a kosz a társadalmi elkorcsosulást, a káoszt, a lustaságot és az erkölcsi romlottságot tükrözte. Ebben a kontextusban a város fizikai értelemben vett megtisztítása kétségtelenül a társadalom irányításának és a haladás egyik megnyilvánulási formájává vált.

A mai budapesti aluljáró-tisztogatási program nem elszigetelt jelenség, vannak előzményei és párhuzamai is. A nem kívánatos csoportok tisztátalanként kezelése és ezek-

¹² Magyarországon a közterületek tisztántartása csak a XIX. század végén vált rendszeressé. A Köztisztasági Hivatalt 1895-ben szervezték meg (l. Kósa 1998, 305).

nek a csoportoknak a („tisztos” polgári társadalom) társadalmi és fizikai térből történő kizárásának megtisztításként, megtisztulásként való értelmezése hosszú múltra tekint vissza az európai és amerikai városi kultúrában is. Véleményünk szerint tehát a program túlmutat egy aktuális helyi intézkedésen. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a program egy olyan, a nagyvárosról és a városi társadalomról kialakult, mélyen meggyökeresedett kulturális logikába illeszthető, amely a társadalmi rendet – a szó mindkét értelmében – a *megtisztítás* eszközeivel kívánja megvalósítani.

AZ ALULJÁRÓK TISZTASÁGA

AZ ALULJÁRÓK MEGÍTÉLÉSE

A budapesti aluljárók története 1874-re nyúlik vissza, ekkor épült ugyanis az első gyalogos aluljáró a Bajza és a Bulcsú utca között, a Nyugati pályaudvar vasúti sínje alatt. Az ezt követő 20–30 évben Budapesten több gyalogos aluljáró is épült: többek között a Hűvösvölgyi villamos végállomásánál, a Duna-parti viadukt alatt és a Duna-hidak hídfőinél.¹³ Az igazi robbanás az aluljáró-építésben azonban egyértelműen a metróépítésekhez kapcsolódik. A Studio Metropolitana 2003-as tanulmánya szerint az 1950-es évektől kezdve a budapesti aluljáró-építések öt fázisát lehet megkülönböztetni. A hőskorszakot követően az első nagyobb aluljáró-beruházás a Fővám tér alatti aluljárórendszer volt. Ezt követték az első ún. termes rendszerű aluljárók az Astoria és a Blaha Lujza tér alatt. Ezeket már utca- (azaz köztér)szerűen képzeltek ki és szolgáltatói funkciókat is bevezettek.

Az aluljáró-építés következő szakasza 1973–1990 közé tehető és leginkább a 3-as metró építéséhez kapcsolódik. A budapesti aluljárók még jövőbeli történetének következő szakasza a 4-es metróhoz kapcsolódik, amely már meg is kezdődött a ma még szinte funkció nélküli Móricz Zsigmond körtéri aluljáró megépítésével.

Az aluljárók társadalmi funkciója és megítélése megnyitások óta jelentős változáson ment keresztül. Míg a legelső aluljárók szinte kizárólag közlekedési funkciót láttak el, addig az 1960-as években épített aluljáróknál már jelentős szerepet játszik ezek közönségi és fogyasztói térként való működése. A korabeli újságcikkek szerint¹⁴ az aluljárók egyszerre jelentettek választ az egyre fokozódó közlekedési problémára, nyújtottak lehetőséget a modernizációra a főváros számára, és teremtettek új, föld alatti közönségi, társadalmi tereket.

Az aluljárókról kialakult kép azonban a hetvenes évek közepétől kezdve egyre romlik, egyre több panaszkozó hangvételű újságcikket lehet találni, amelyek az aluljárók rendjének és tisztaságának hiányát fájlják. Egy 1978-as cikk még az aluljárók „eredeti” állapotára utal: „sokszor csak keresztülsietünk rajtuk, máskor virágot, édességet vásárolunk bennük, telefonálunk, megszoktuk tisztaságukat, kényelmüket”.¹⁵ Azonban néhány, ugyanebben az időben kelt cikk már jelzi a mai aluljáró-tisztogatási program által is kifogásolt tényezőket. A cikkekben megjelenik a piszkos és rendetlen aluljáró

¹³ Studio Metropolitana felmérése 2003. 61. o.

¹⁴ Nagy Elemér: Gyalogosok a föld alatt. *Budapest*, 1972/10. 22–25. o. Bartha Miklós: A Kálvin tér rendezése. *Városi közlekedés*, 1975/4. 306–309. o. Velsz Ödön: Mi épül a Felszabadulás téren? *Természet világa*, 1975/5. 207–209. o.

¹⁵ Újházy György: A pesti aluljárók. *Budapest*, 1978/12. 14–16. o.

képe, tele engedély nélküli, hangoskodó árusokkal. A *Kirakat* című folyóirat szerint az illegális, alkalmi árusokkal nemcsak az a baj, hogy nem legális tevékenységet végeznek, vagyis engedély nélkül próbálják eladni áruikat, hanem az is, hogy „a közterületeken, utcákon, tereken, aluljárókban történő árusítás rontja a városképet, zavarja a főváros köztisztasági rendjét, és a külföldiek előtt sem vet ránk jó fényt”.¹⁶ E cikk retorikája meglepően hasonlít a mostani aluljáró-programéhoz (a közrendre való hivatkozással és a turisták által kialakított kép fontosságával). Egy 1980-as cikkben leírtak pedig már erősen rímelnék az aluljárók és általában a budapesti közterek mai megítéléséhez. Itt is nagyon erőteljesen megjelenik a rendetlenség, a kosz és a társadalmi rend közötti összefüggés. „A tettesek változnak, a tett ugyanaz. Telerondítják a várost a rendes utakat megkerülő és nem az erre szolgáló helyekre rakott reklámokkal, hirdetésekkel. Nem, nem vagyok az olyan város híve, amely ragyog a rendtől, csillog a tisztaságtól – csak éppen lakni nem lehet benne. De ez a veszély nem fenyeget minket. Budapesten ma lakni, jó közérzettel élni ugyan mind nehezebb – de egyáltalán nem a túlzott, a kínos, a pedáns, a poroszos, az elviselhetetlen rend miatt. Hanem – egyebek közt – a rendetlenség eluralkodása, szüntelen eszkalációja rontja meg a város és a benne folytatható mindennapi élet minőségét. [...] Lemegyek az EMKE-aluljáróba, ahol a fülemben ordítanak, utamba állnak, eltorlaszolja a szűk teret az alkalmi árusok. Háncsszatyrot, szép ibolyát, szotyolát kínálnak – ez a három fő »műfajuk«, de előfordulnak más változatok is. Színfolt? Orientális jelenség, kétségkívül. [...] [A cigányok aluljáróbeli árusítása] kárt okoz azzal, hogy zsúfolja és – főleg a szotyolás – piszkolja a rendben amúgy is oly nehezen tisztán tartható aluljárót. Azzal, hogy [...] szembetűnően és kihívóan szegül szembe a közrenddel”.¹⁷ Az 1970-es évektől kezdve az aluljárókat, az illegális kereskedelem mellett egyre gyakrabban a „csövesekkel” azonosította a közvélemény. A csövesek „mindenféle szempontból vad és ijesztő csapat. A tisztas állampolgári erkölcs ott borzonghat tőlük az aluljárókban, a »Blaha« szökőkút köhengerein, a »Felszab« tér padjain, az ifjúsági parkok előtt. [...] Viselkedésük, sajátos értékrendszerük a gyermekkori pofonokra [...] »válaszolók« rossz, értelmetlen – mert a problémákat csak elmélyítő – lázadás” (KÖBÁNYAI 2002, 195–197).

Az 1980-as évek végétől az aluljárók teljesen elvesztették építésük idejében még presztízst sugalló jelentésüket. Egy hetvenes évekbeli újságcikk az aluljárót valamiféle pillanatnyi pozitív élmény helyszíneként festette le: „A nagygéretű várostervek álmaiból így csúszunk le, gyalogos városalakók, a gigantikus metropoliszok gyomrába, lépcsőkön le és fel. Végtelennek tetsző folyosókon bolyongva, hirtelen elágazásban megriadva, s most minden erőfeszítésünk olyan tervek megvalósítására irányul, melyek e kényeszt elviselhetőbbé, sőt a lehetőség szerint széppé teszik [...] ahogy lefelé indulok a lépcsőkön [...] valami eseményt várok, valami történést odalenn, valami újat, váratlant, szenzációt. Árusokat talán, akik olcsó s hasznos apróságokat hirdetnek, reklámokat filmekről, éttermekről, színes könyveket, látványos tárgyakat és látványos zsúfoltságot. Azt várom, hogy levonulásomnak értelme legyen, hogy a kerülő, amit megteszek, adjon valami külön élményt, amit újra a felszínre kerülve, néhány másodpercig még magammal viszek.”¹⁸ Ma az aluljárókat egyre kevésbé tekintik a modern közlekedés és a „kulturált” köztér megvalósulásainak, sokkal inkább erősödik az a diskurzus, amely

¹⁶ –gáti. Itt a rendőr, meneküljünk...! Alul(j)árusok. *Kirakat*, 1978/9. 20–21. o.

¹⁷ Lázár István: Plakát és plafon – További adalékok és vita Budapest közterületeiről. *Budapest*, 1980/3. 31–33. o.

¹⁸ Nagy Elemér: Gyalogosok a föld alatt. *Budapest*, 1972/10. 22–25. o.

a társadalmi problémák és rendetlenség jelképeként kezeli azokat. Mára az aluljárók inkább a modernizáció akadályaként jelennek meg, mint budapesti szociális problémákat összesűrítő, kicsinyített mikrovárosok. „Nekem az, hogy lemegyünk az aluljáróba, azt jelenti, hogy lent van, hideg van, sötét van, huzat van, bűz van, kosz van, lerobbant emberek vannak, ez egy ilyen alja hely nekem” – állította egyik interjúalanyunk. „Nem tudtunk átsiklani a tény felett, hogy e föld alatti, sötét egysíkú, érdektelen tér semmi pluszt nem ad azoknak, akik használják. A minimális használati értékén túl nem nyújt sem esztétikai, sem emocionális élményt”¹⁹ – írja két fiatal képzőművész, szinte reflektálva a hetvenes évekbeli cikk pozitív hangvételére.

Az aluljárókról kialakult közvélemény ma főként a hajléktalanok és a koldusok, valamint az illegális árusok jelenlétét kifogásolja. A „hajléktalanság ma szoros összefüggést mutat az aluljárókkal” – olvashatjuk a Studio Metropolitana említett tanulmányában is.²⁰ Az „aluljárók vonzó közterületté válásának egyik legnagyobb akadálya a hajléktalanok, kéregetők jelenléte. Ez nagymértékben rontja az aluljárókat »rendeltetészerűen« használók komfort- és biztonságérzetét.”²¹

Mint az a fentiekből kiderült, az aluljárók általános megítélése meglehetősen nagy változáson ment keresztül történetük során. A kezdeti – igen pozitív – véleményeket követően az aluljárók gyorsan negatív jelenségek melegágyaiként kezdtek megjelenni a közbeszédben és közvéleményben. A különböző – az aluljárókról kialakított – vélemények és képzetek sokat elmondanak a városiakok kollektívnek tekintett és kollektív képzeteiről, elvárásairól, a városi terekről és azok (helyesnek vagy helytelennek tartott) használati módjáról. A következőkben e képzetek kulturális hátterének és logikájának feltárására teszünk kísérletet.

Edward T. Hall *Rejtett dimenziók* című, klasszikussá vált műve óta szinte közhellyé vált az antropológiában, hogy bizonyos tértípusokhoz bizonyos magatartásformák köthetők, a különböző helyeken tartózkodó emberek viselkedését iratlan szabályok irányítják. A nyilvános terek egyik legfőbb jellemzőjének általában azok ideiglenes jellegű használatát tekintik. Az „ilyen tértípusok – mint az aluljárók is – kisajátítása és állandó jellegű használatára tett kísérletek mindenképpen sértik a társadalom »rejtett dimenzióhoz« tartozó térhasználati szabályait” (HOPPÁL–NIEDERMÜLLER 1983, 274). De vajon mit is foglal magában az átmeneti és az állandó használati mód?

A mai budapesti aluljáróiban az átmeneti és az állandó funkció egyformán markánsan jelen van – az előbbi az aluljárókat elsősorban közlekedési célra használókra, az utóbbi az ott élő hajléktalanokra jellemző leginkább. A két véglet között vannak azonban átmenetek is: azok például, akik beülnek az aluljáróbeli presszókba, egy-egy ottani üzletben dolgoznak eladóként, újságot árulnak, engedély nélküli árusítást folytatnak, vagy éppen az aluljáróban „csöveznek” de nem alszanak ott – mind-mind az „átjárásnál” hosszabb, de az „ott lakásnál” kevesebb időt töltenek az aluljáróban. Arra a kérdésünkre, hogy kik és miért használják az aluljárókat, interjúalanyaink többek között a következő válaszokat adták: „újságárusításra, dohányárusításra, várakozásra, találkozási pontként, reklámozásra, zenélésre”; illetve „ott árulják a ruhákat és egyéb fekete árukat. Kéregetnek. Pihennek, mert ott meleg van. Van, aki ott alszik, mert ott eső sem esik. Fialatok szoktak ott zenét hallgatni, és a fejükön pörögni meg egymással találkozni”; „kis üzletelgetés, koldulás-kéregetés, utcazene, jobb híján lakóhely”; „valószí-

¹⁹ Konyári Zsolt – Molcsán Gábor: Hungária krt. – Róbert Károly krt. aluljáró terve. Publikus! Aluljárók kiállítás.

²⁰ Studio Metropolitana 2003. *Javaslat a budapesti gyalogos aluljárók továbbfejlesztésére*. 12. o.

²¹ Studio Metropolitana 2003. *Javaslat a budapesti gyalogos aluljárók továbbfejlesztésére*. 14. o.

núleg a budapestiek [használják] de egyébként mindenki, (na jó, a leggazdagabbak nem)”.

Amellett és éppen abból adódóan, hogy a budapesti aluljárók ilyen sokféle és sokszínű funkciót töltenek be, az aluljárókat különböző célból használók csoportjai között eredendően érdeellentétek feszülnek. A különböző csoportoknak az aluljárók „helyes” használatáról kialakított elképzelései, és így az aluljáró-programhoz való viszonyulásuk érdekeiknek és értékeiknek megfelelően is különbségeket mutat. A bolttulajdonosok oldaláról nézve a hajléktalanok rontják az üzletet, sok vásárlót távol tartanak. A városvezetés szempontjából a rend és a tisztaság – egy ideális városkép – megteremtését akadályozza a hajléktalanok, az illegális árusok és a graffitik jelenléte. Az aluljáró-takarítókat a tömeg önmagában zavarja, a sok ember jelenléte akadályozza munkájukat. Sőt, a Kálvin téri aluljáró esetében például az ott található szórakozóhelyek nehezítik dolgukat, mert azok vendégei „elszórják a szemetet, felgyújtják a kukát. [...] Bűz, italszag árad ki onnan, ez teszi koszosná az aluljárót”. Az áthaladó gyalogosforgalom számára a hajléktalanok, illegális árusok megnehezítik, lassítják a gyors átkelést, és sokakban undort is keltenek. Sokan azonban vásárolnak az illegális árusoktól. A hajléktalanok érdeke egyértelmű: számukra védett, meleg helyet, ételertet, alvóhelyet és sokszor pénzkereseti lehetőséget biztosítja az aluljáró.

A hajléktalanokkal szembeni ellenérzések magyarázhatóak egyrészt az állandó jellegű és az átmeneti jellegű használat Hall által kifejtett konfliktusával. Úgy tűnik, hogy az aluljáróknál is, mint a köztereknél általában, az átmeneti jelleg és az ez által hordozott tartalmak azok, amelyek a „nem elfogadott”, „nem kívánatos”, a „helytelen” kategóriájába tartoznak. Vagyis, míg a nem hajléktalan emberek az aluljárókat ideiglenes (áthaladó) jelleggel, addig a hajléktalanok szinte lakásuként használják, és ezzel állandó jellegűvé alakítják teret. Itt elégitik ki alapvető szükségleteiket, itt kénytelenek végrehajtani a – mára már – magánszférába utalandó cselekvéseket, itt tárolják személyes tárgyait stb. Ezekre az ellentétekre utal Hoppál Mihály és Niedermüller Péter egy tanulmánya, mely a hetvenes-nyolcvanas évekbeli „csöves-jelenséget” elemzi (HOPPÁL–NIEDERMÜLLER 1983). A „csöveseket”, azaz az utcán és az aluljárókban csoportokba verődő, csellengő, jellegzetes ruházatú fiatalokat abban az időben mint „minden rossz” kifejezőjét tekintették. A szerzőpáros szerint a csövesek térhasználati is okot adott erre: azzal, hogy a csövesek az átmenetinek szánt tereket állandó jelleggel használták, lázadásukat, a társadalmi normák semmibe vételét fejezték ki. Azonban ebben az esetben sem csak arról van szó, hogy a köztér állandó jellegű használati az, ami ellentmond a társadalmi normáknak – ez csak a leginkább megragadható felület. Az állandó használat tartalma (a magánjellegű tevékenységek pl. evés, ivás, csókolózás közterületen való látványos elvégzése, a társadalmi normákat sértő viselkedés, pl. hangoskodás, ivás, kéregetés stb.) az, amely valójában szembeszegül a „többségi értékekkel”. E „többségi érték” megjelenése a modern polgári nagyváros és az ehhez köthető városi terek és viselkedési kódok kialakulásával jár együtt, s egyik legmarkánsabb jellemzője a nyilvánosság és a köztér „semlegesítése”.

Valójában tehát, sem a „csövesek”, sem pedig a hajlék nélküliek esetében nem az átmenetiség időbeli dimenziója az, amely meghatározza, hogy mi a „helyes”, a megengedett, az elfogadott és mi a „helytelen”, vagyis nem megengedett és nem elfogadott a budapesti aluljárókban. A programjavaslat egyik szerzőjét idézve: „a köztérreket arra kell használni, amire valók, a parkolót parkolásra, az aluljárót pedig aluljárásra”. De vajon mit jelent „az aluljárás” – csak és kizárólag áthaladást, átrohanást? Az alul-

járók mai valós funkcióit és a program által lefektetett ideális funkciókat tekintve nem valószínű. „Itt közlekedünk, megyünk munkába, iskolába és ezeken keresztül térünk haza. Újságot veszünk, eszünk egy-egy gyors falatot, netán leülünk egy büfében, elintézzük feltétlen fontos kis- és nagydolgainkat, míg egyebek közt akár bankszámlánkhoz is hozzáférünk, vagy viszünk haza virágot. [...] Megéltünk már bennük kiállításokat, koncerteket, felvonulásokat és demonstrációt, aláírásgyűjtést és politikai rendezvényt. [...] A hazai és külföldi vendégek, turisták orientációját is e terek segítik”.²² Eszerint tehát az aluljáró mégsem csak rohanásra szolgál, hanem erőteljes közösségi, vagyis bizonyos fokú állandóságot és stabilitást kifejező funkciója is van. Ez egybecseng egy 1981-ben megjelent cikk üzenetével, mely szerint „az aluljárók egyben bazárfélék, sőt rendezvényekre és mindenféle más csoportosulásokra is alkalmasak. Talán merész hasonlítás: új módon olyasmire, amit valaha a római Fórum adott a völgyben való kialakulásával, elhelyezkedésével”.²³ Ezzel összhangban, a Studio Metropolitana Fővárosi Önkormányzat számára készített felmérése szerint többek között igényesebb üzletek, nagyobb kirakatok, presszók, képzőművészeti alkotások és kulturális események tehetnék vonzóbbá a budapesti aluljárókat. Ezzel szemben a *Szabad tér!* tanulmány nem kívánatosnak nyilvánítja a kisebb méretű, „igénytelen” üzleteket, az engedély nélküli árusokat és a graffitiket. A különböző alternatív színházi vagy vallási előadásokat, koncerteket általában nem utasítják el a város lakói vagy vezetői, míg az aluljáróban alvó hajléktalanokat igen. De valójában mi a különbség a graffiti és a közterületi képzőművészeti alkotás vagy éppen a presszózás és a csövezés között? Tartalmukban hasonlóak (művészet, illetve közösségi élet), csak formájukban különböznek: a különbség a hozzájuk rendelt társadalmi és kulturális értékekben, az általuk közvetített „üzenetben” rejlik.

Úgy tűnik, hogy az aluljárók használatát irányító íratlan szabályok sokkal inkább szólnak a különböző használói csoportok és az általuk végzett tevékenységek formájáról, kulturális tartalmairól és szimbolikus jelentéseiről, mintsem az átmeneti-állandó megkülönböztetésről vagy éppen a tevékenység „valós” tartalmáról. Bizonyos csoportok eszerint tartósabban is elfoglalhatják az aluljárót (a közteret), míg ha más csoportok teszik ezt, az kevésbé elfogadott. Ennek alapján az aluljárók egy szimbolikus küzdelem színterei, ahol a különböző értékrendek, mintha a „deviánsok” (a többségi normáknak nem megfelelően viselkedők, a nem oda illők) és a „normálisok” (a többségi normákat követők) értékei csapnának össze a közterek szabályainak meghatározásáért és azok „elfoglalásáért”. Mindezek alapján, az aluljárók „normalizálásával” bizonyos tekintetben az aluljáróprogram egyik célja ezeknek a tereknek az egyöntetűvé, egységessé tétele.

²² *Szabad tér!* – Budapesti találkozási pontok. A kiemelt forgalmú közterületek megújításának programja. Javaslatok dr. Domszky Gábor Főpolgármester számára. 2002. április 9.1.0. ver. Barna Sándor – Ikvai-Szabó Imre egyeztetései alapján. Kézirat.

²³ Granasztói Pál: A közlekedési létesítmények városkép-alakító szerepe. *Településtudományi Közlemények*, 1981. 19–41. o.

TÁRSADALMI ÉS TÉRBELI HATÁROK A BUDAPESTI ALULJÁRÓKBAN

A budapesti aluljárók belső szerkezetükben is tükrözik a város különböző társadalmi rétegei között egyre szigorúbbá váló fizikai és szimbolikus határokat. A következőkben ebben a tér típusban vizsgáljuk e folyamatokat.

Azokban a budapesti aluljárókban, melyekhez metrólejárát is tartozik, az elkülönülés/elkülönítés hármastérbeli tagozódása figyelhető meg (metró – aluljáró – utca). Az aluljárókra vonatkozó térhasználati szabályok nem tolerálják, hogy bizonyos csoportok átlépjék a három szintet elválasztó határvonalakat. Részben ennek következményeként jönnek létre és erősödnek meg a láthatatlan határvonalak az aluljárókhoz kapcsolódó terek és az aluljáró-használók különböző csoportjai között is. E látható és láthatatlan határvonalak átlépése a legtöbb esetben konfliktusokhoz és feszültségekhez vezethet.

A szabályok az alsó szinten (a metró szintjén) a legszigorúbbak. Itt az 1998 óta működő Metró Biztonsági Szolgálat (népszerűbb nevén a „metrórendőrség”) ügyel a rendre. Feladatai közé tartozik többek közt – ugyan kimondatlanul – a hajléktalanok és egyéb nem kívánatos elemek távoltartása. Ezt bizonyítják az általunk végzett megfigyelések és a Fővárosi Közgyűlés által jóváhagyott „Utazási feltételek a metróra” című szabályzat néhány pontja is. Ez alapján ugyanis „kizárható az utazásból az a személy, aki ittassága vagy tisztátalan ruházata miatt a többi utasnak terhére lehet”. Kutatásunk során több olyan esettel is találkoztunk, amikor egy „piszkos ruházatú, esetenként ittas állapotban lévő” hajléktalan embert fizikai erővel távolítottak el a metró területéről.²⁴

Lentről felfelé haladva a következő szint az aluljáró szintje. Innen is, ahogy azt az általunk vizsgált tisztogatási program is mutatja (amely a megfigyelés és ellenőrzés eszközt a fizikai tisztítási eszközzel egészíti ki), megkezdődött bizonyos társadalmi csoportok kiszorítása. Ez a hajléktalanok esetében részben meg is történt, noha nem oly „tökéletességgel”, mint a metró területén. A hajléktalanok távoltartásának másik módja lehet az, hogy az új aluljárókat eleve úgy építik, hogy a hajléktalanok ne tudjanak, sőt ne is akarjanak folyamatosan ott tartózkodni, ott aludni. Egy 2001-ben megjelent újságcikk szerint: „a tervezés alatt álló 4-es metró aluljáróinak kialakításánál az irányelvek között szerepelt az a szempont, hogy a tervezők kerüljék az aluljáróban olyan területek kialakítását, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a hajléktalanok alkalmi vackaikkal elfoglalják”.²⁵

A harmadik és egyben legfelső szinten, az utca szintjén, kevésbé összehangoltak az elkülönítési vagy távoltartási törekvések. Sok helyen a hajléktalanok és koldusok többé-kevésbé szabadon „birtokba vehetik” az utcákat, tereket. Más helyeken azonban már születtek helyi intézkedések és „megoldások” a „nem kívánatos” és „a nyugalmat megzavaró” csoportok és egyének terekről, utcákról való kiszorítására. Ilyenek például az újonnan létrejövő szórakozó negyedek, ahol a magánbiztonsági szolgálatok gondoskodnak a rendről. De léteznek olyan kerületi programok is, melyek egy-egy koncentrált akció alkalmával „hajítják el” az egyes tereken, piacokon vagy utcákon hosszasan tartózkodó hajléktalanokat és illegális árusokat. Ilyen volt például 2000–2001-ben a VI. kerületben a Hunyadi teret „megtisztító” közös önkormányzati, közterület-felügye-

²⁴ 2004-ben a Hajléktalanok Jogvédő Fóruma két ilyen esetben járt el, emellett interjúink során hajléktalan emberek is hasonló incidensekről számoltak be.

²⁵ Szász Katalin: Aknamunka – aluljárókkal. Népszabadság, 2001. szeptember 5. *Népszabadság Online*.

leti és rendőrségi akció, melynek során a két utóbbi szerv több alkalommal, több egy-napos akció keretében felszámolta az addig évekig a vásárcsarnok mellett működő „guberáló-piacot”, és elhajtotta a téren tartózkodó hajléktalanokat és koldusokat. Noha ez az akció csak félig-meddig járt eredménnyel, hiszen az engedély nélküli árusok lassan visszatértek a térre (igaz, kisebb számban), és ma is gyakran látni hajléktalanokat a tér padjain aludni vagy beszélgetni, az akció mégis jó példája a lakosság és a hivatal igényének a fenti definíciók szerinti „tisztá” és „rendes” köztérre.

A különböző szintek eltérő erősségű elkülönítési mechanizmusaira többféle gyakorlati és kulturális magyarázat adódik. A gyakorlati okok között szerepel, hogy például a BKV, mint a metróállomások és mozgólépcsők egyedüli tulajdonosa, könnyebben tud egy egységes szabályrendszert – és az ennek betartatásához szükséges apparátust – működtetni, mint például a Fővárosi Önkormányzat, az aluljárók és más közterek „tulajdonosa”. Egy másik érv – amelyet többen is említettek az általunk megkérdezettek közül – igencsak kézenfekvőnek tűnik: a város megtisztítását legegyszerűbb az aluljárókkal kezdeni, hiszen a tér zárt, kisebb, könnyebben átlátható és így könnyebben megvalósítható az áhított rend és tisztaság. Az aluljáró-programmal kapcsolatban többször elhangzott, hogy a programot a föld felett is folytatni kívánják a jövőben. Az utcák és terek teljes felügyelete és rendben tartása, a nem kívánatos csoportok és viselkedések távoltartása nehéz, ámde nem lehetetlen vállalkozás. Az utca nyitottsága, széles terei nehezebben rendelhetőek alá a rend és a tisztaság egységes logikájának, noha kisebb, körülhatárolt egységek esetében itt is van lehetőség a nagyobb fegyelem és kontroll megteremtésére.

A gyakorlati magyarázatok mellett, az elkülönítés mértékében megmutatkozó térbeli tagozódás egy lehetséges kulturális magyarázata összefügg a várossal és a társadalommal kapcsolatos kognitív struktúrákkal. Donald Reid a Forradalom utáni Párizs politikai retorikája kapcsán állapította meg, hogy a város alsó – földalatti – részéről való gondolkodás összefügg a társadalmi rendről való gondolkodással. Reid szerint, mint azt már korábban vázoltuk, a közhigiéncia iránt akkoriban megnőtt érdeklődés és figyelem bizonyos tekintetben összefüggésbe hozható a városi polgárság félelmeivel a szegény, vagyis az érzékeny politikai szituációban lázadni képes rétegekkel. A városi burzsoázia mentális térképén, Reid szerint, az újonnan épített csatornák a társadalmi kapcsolatok leképezései voltak, ahol a csatornák által hordozott jelentések megegyeztek a polgárságnak a társadalom alacsonyabb státusú rétegeihez kapcsolt jelentéseivel (veszélyes, koszos, ellenőrizhetetlen). A csatornák megépítésének első sorban egészségügyi okai voltak, ezzel próbálták a feltörő szagokat, miazmákat és egyéb szennyező anyagokat elzárni, megállítani. Azonban az egészségügyi vonatkozások szorosan összefüggtek a társadalomról való gondolkozással. „A várostervezők és a lakásnyomor csillapításán elmélkedő-fáradozó reformerek diskurzusa, fogalmi nyelve telis-tele volt a fekély, a ragály, tehát az orvosi patológia megannyi egyéb kifejezésének metaforikus használatával.” (GYÁNI 1999, 38.)

A társadalom problémái, „betegségei” a test és a fizikai környezet problémáival, betegségeivel azonosultak a polgári társadalom tudatában. A csatornában lakozó szenny – átvitt értelemben a városi szegénység – felszínre törése az akkori városvezetés és városi polgárság állandó félelme volt. A szenny, a piszok elnyomása, visszaszorítása a civilizáció, a polgári értékek diadalát jelentette (REID 1991, 4). A hatalmon lévő (polgári) csoportok az alacsonyabb státusú csoportok lázadásától való félelmüket a város olyan földalatti részeivel kapcsolatos félelmeikkel kapcsolták össze, mint a

csatornák. Vagyis, egy tágabb dimenzióban, a város földalatti részeinek ellenőrzése és rendben tartása összefügg a központi hatalomnak azzal a törekvésével, hogy a városi társadalom legalsó rétegét – a veszélyes, mert lázadni képes rétegeket – korábban tartsa, átlássa és velük a szabályokat betartassa (REID 1991).

Értelmezhetőek hasonlóképpen az aluljárókról alkotott mai elképzelések is, persze egy kevésbé kiélezett politikai szituációban. Az aluljárókat használó járókelőkkel készített interjúinkból kiderült, hogy az aluljárókat a legtöbb városlakó és városhasználó olyan csoportokkal és viselkedési formákkal hozza összefüggésbe, akik és amelyek a társadalmi státus és megítélés szempontjából is „alul vannak”. Ezek a csoportok és a hozzájuk kapcsolt viselkedési formák aggodalmat keltenek a tőlük különböző, valószínűleg náluk valamivel magasabb státusú egyéneken és csoportokban. Ez az aggodalom több dolgot is magában rejt: először is a szegényektől, a társadalmilag kirekesztettektől való, hosszú történeti múltra visszatekintő félelmet (Lásd: GEREMEK 1994). Másrészt pedig az előbb említett egészségügyi diskurzussal is szoros összefüggést mutató „fertőzés-veszély” aggodalmát kelti, mintha úgy éreznék, hogy a velük való érintkezés révén hozzájuk – azaz a hajléktalanokhoz – hasonlóvá lehet válni.

Úgy véljük, hogy az aluljárók esetében valószínűleg kevésbé van szó az „alsóbb rétegek” lázadásától való félelemtől, noha nyilvánvalóan ez is szerepet játszik az aluljárókról és a benne „lakókról” alkotott elképzelésekben. Az áthaladók és a városvezetés többsége inkább a hajléktalanokkal való érintkezéstől és a bennük megtestesülő problémákkal való szembesüléstől tart. Egy interjúalanyunk ezt így fejezte ki: „azok, akik rákényszerülnek, hogy az aluljárókban közlekedjenek, tömegközlekedéssel járnak, amikor lemennek az aluljáróba és meglátják a csóvit és érzik, hogy bűdös, akkor eszükbe jut, hogy »én is ennyire vittem« és hogy »még lejjebb is csúszhatok«”. Erről tanúskodik egy másik újságcikk is: „A hajléktalanok jelenléte állandóan azt az üzenetet közvetíti a társadalomnak, hogy az egyén nincs biztonságban: veled is megtörténhet. Ezenkívül a bennünket körülvevő tér elembertelenedésének indikátorai”.²⁶ LADÁNYI János szociológus szerint (LADÁNYI 2002), ahogyan a valós társadalmi-gazdasági és szociális távolságok csökkennek a különböző csoportok között, a magasabb státusú csoportoknak egyre inkább szimbolikus eszközökre van szükségük, hogy kifejezzék „másságukat”, elkülönülésüket. Az aluljárók esetében a kulturális és társadalmi távolság észlelése vagy megerősítése konfliktusban áll azzal a nagyon is kicsi fizikai távolsággal, amely a hajléktalanokat a hajlékkal rendelkezőktől elválasztja. Az aluljárók állandó ellenőrzése alatt tartására tett kísérletek tehát egyfajta bizonytalanságra utalnak, a magasabb státusú rétegek bizonytalanságára, amely abból a félelemből ered, hogy túl közel kerülnek a „lentickekhez”. Emellett pedig arra a bizonytalanságra, hogy megfelelően ellenőrzésük alatt tartják, vagyis kulturális értékeiknek megfelelően működőnek láthatóak a város kultúráját és lakóit. Ez a bizonytalanság is magyarázhatja, hogy miért éppen az aluljárókban koncentrálódnak a tisztogatási és rendberakási törekvések.

Végül, még mindig arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen az aluljárók kapcsán ilyen erősek a köztterekre irányuló szegregációs törekvések, vagy miért éppen az aluljárók a köztterek megtisztítására irányuló törekvések kiindulópontjai, egy lehetséges magyarázat: itt fokozottabban, erőteljesebben nyilvánulnak meg a társadalmi és viselkedésbeli konfliktusok. Itt nem lehet „kikerülni” egymást: „azért nem szeretem a Ferenciek terét, mert feljövök a metróból, és egyszerűen elállják az utamat az

²⁶ Bezdán Györgyi 1999. Gondolatok a városból 2. <http://www.tabulas.hu/cedrus/1999/06-08/merito1.html>.

illegális árusok és a szórólaposok, nem tudom őket kikerülni, annyira szűk a tér. Ha lehet, elkerülöm”. Az aluljáróban nehezebb kikerülni mind a fizikai konfrontációt mind a szimbolikus konfliktushelyzeteket, és ezért itt talán nagyobb is a társadalmi feszültség érzete, mint „fent” az, utca világában.

A TISZTASÁG TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJA

„Obaharok nem tudta, hogy Wyn Sargent nem misszionárius, és semmi köze a misszióhoz. Ugyanolyan szaga volt, mint a többi nőnek, azaz bűzlött:

– Bekente magát valamivel, amitől még rosszabb szaga lett. A mi asszonyaink jó illatúak, talán azért, mert avas disznózsírt használnak. Ha egy nő állott disznózsírral keni be a tarkóját – mondja –, nagyon felizgatja a férfiakat. [...]

A dani férfit nem annyira az asszonyok öle, combja vagy melle izgatja fel, mint inkább tarkójuk; a dani nők ezért mindig befedik a tarkójukat. Mamawyn sajnos valami »bűzös zsiradékkal« és »erősen bűzlő vízzel« kente be nyakszirtjét. Nyilván tisztítókrém és kölnivíz volt”. (FALK-RONNE 1983, 91.)

Kutatásunk egyik alapfeltevése az volt, hogy a társadalom különböző csoportjai (illetve azok tagjai) egymáshoz való viszonyának alakulásában és e viszonyok értelmezéseiben meghatározó szerepet töltenek be a tisztaságról alkotott elképzelések. Amint az a fentiekből kiderült, az aluljáró-használók körének és az aluljárókban helyesnek ítélt viselkedések korlátozásában alapvető a „tisztaság” megteremtésének kívánalma, amely társadalmi, szimbolikus és fizikai jelentést is hordoz, és amely megfogalmazódik mind a hivatalos szervek, mind pedig az azt „rendeltetésszerűen”, azaz a többség által elvárt módon használók részéről.

Mit jelent a tisztaság? Mi számít tisztának és mi koszosnak? Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy teljesen magától értetődő fogalmakként alkalmazták ezeket, mintha mindenki számára ugyanazt jelentenék. De vajon mit takar ez a mindenki számára annyira egyértelműnek és magától értetődőnek tekintett fogalom? Egyáltalán, hogyan definiálható a tisztaság, illetve a kosz fogalma? Tágabban megfogalmazva a kérdést: hogyan épül fel a tisztaság kategóriája és mi a társadalmi szerepe, jelentősége a különböző kultúrákban?

Mary Douglas az elsők közt volt, aki a kosz fogalmát vallási kontextusából kiemelve annak mindennapi társadalmi jelentését vizsgálta. A kosz, mocskok (*dirt*) fogalmát a következőképpen határozta meg: „Számunkra a mocskok összefoglaló kategóriája mindannak, ami az elfogadott osztályozásokat elmossa, elmaszatozza, megcáfolja vagy bármilyen módon összezavarja. Mindezek mögött az az érzés található, hogy az értékeknek egy bizonyos rendszere, amelyet általában egy adott szabály szerinti elrendezésben szoktunk kifejezni, megsérült.” (DOUGLAS 2003, 73.)

A tisztaság tehát Douglas szerint leginkább társadalmi kategória. Ám a tisztaságot vagy koszt az első lépésben mégiscsak érzékszerveink által, tehát erőteljesen fizikai élményként észleljük: látjuk, szagoljuk, tapintjuk. A látás, szaglás, tapintás útján szerzett tapasztalatok, különböző asszociációkat keltve érzésekké, gondolatokká alakulnak át bennünk. Ezek szorosan összefonódnak, egymástól elválaszthatatlan egységgé állnak össze. Ha az ember koszosnak lát vagy bűdösnek érez valamit, az undort, dühöt stb. vált ki belőle. Azonban mindezek mellett az, hogy valaki valamit koszosnak

lát vagy büdösnek érez, már önmagában arra utal, hogy kulturálisan és társadalmilag értelemmel bíró és ezzel együtt kódolt – a szocializáció során elsajátított – kategóriákban gondolkodik.

Egy csoport tisztaságkonceptióját a csoporton belül egységesnek tekintik, amely egyben egy megkérdőjelezhetetlen normát, erkölcsi értéket képvisel. A különböző mikro-, illetve makrokultúrák tisztaság-felfogásai olyannyira egységesek, hogy az egyéni és csoportidentitás fontos forrásaivá is válhatnak, és egyben más egyének és csoportok megítélésének alapjául szolgálhatnak. Az, hogy egy hely, csoport vagy egyén fizikai tisztasága mennyire felel meg az egyén/csoport saját (elsajátított) normáinak, fontos mércéje a másik helyről, csoportról vagy egyénről alkotott ítéletnek, tehát egymás megítélésének, értékelésének fontos tényezője lehet (amennyiben az észlelés, tapasztalás gondolati kategóriává alakul át bennünk, illetve amennyiben a már megtanult kategóriák alapján észlelünk). Egy interjúalanyunk ezt így fogalmazta meg a hajléktalanokkal kapcsolatban: „bántja a normarendszeremet azzal, hogy büdös és koszos”. A tisztaság és a kosz kategóriája tehát a „mi” és az „ők” közötti határvonalak meghúzásának és megerősítésének egyik fontos eszköze lehet.

Az eddig elmondottak nemcsak a különböző kultúrák találkozásakor, hanem egy adott társadalmon belül is igaznak tűnnek: „a tisztaság és a beszennyeződés nem véletlenszerűen oszlanak el a kultúrában; ezeket az értékeket bizonyos társadalmi pozícióban vagy az életciklus egy bizonyos szakaszában lévő emberekhez kötik” (BUCKER 1996).

Az egyes csoportokról és a csoportokba tartozó egyénekről kialakult sztereotípiák jól mutatják, hogy a társadalmi rangsorban elfoglalt hely és a csoport vagy egyén „tisztasági státusának” összekapcsolása a magyar társadalomban is jelentős szerepet játszott és játszik mind a mai napig. „A liberalizmus [...] csak addig tart, amíg a »cigány«, a »hajléktalan«, a »menekült«, az »idegen«, a »szegény« képében meg nem jelenik a rettegett másik, akinek vad és civilizálatlan szokásai vannak [...] aki már pusztá megjelenésével a városképet és az »országimázt« rombolja; aki »bűzt áraszt« a szónak nemcsak képletes, hanem fizikai értelmében is. Éppen ezért, amennyire csak lehetséges, távol kell tartani őket.”²⁷ A társadalmi kirekesztettség és a kosz közötti asszociációt Ferge Zsuzsa szociológus szavai is jól példázzák: „Mert még mindig azt gondolom, hogy azoknak is, akik a társadalomból *kirekesztve egy szemétdomb melletti telepen* élnek, valahogy meg kell és meg lehet találniuk a kiutat”.²⁸ Mindezek mellett elég csak a romákra, a prostituáltakra, a külföldiekre vagy éppen a hajléktalanokra vonatkozó tisztaságsztereotípiákra gondolni.

Kutatásunk során a „hogyan ismerz fel egy hajléktalan embert?” kérdésre többek között a következő válaszokat kaptuk: „Ha viccesen mondanám, akkor a szagáról. De a látvány is számít persze”. „Elsősorban a külső jegyek, vagyis a kosz alapján,” „Az átlagról elmondható, hogy ápolatlan és büdös...” „A hajléktalanokkal a legnagyobb baj az, ahogy kinéznek: koszosak és bűzlenek. Megtűrnék őket a Westendben is, ha rendszeren fel lennének öltözve és megmosakodnának. Valakinek rá kéne őket kényszeríteni a tisztaságra. Az ötvenes években még tiszták voltak a koldusok, volt olyan, akit az anyám be is engedett a házba ébredre.” A hajléktalanok valószínűleg abban különböznek a más, a kosz stigmáját viselő csoportoktól, hogy őket az emberek szinte kizá-

²⁷ Erős Ferenc: A romák hullámjogosultsága. *Élet és Irodalom*. 2003 XLIV/1 43.

²⁸ Pogonyi Lajos. A szegénységnek sok arca van. *Népszabadság* 2001. december 22. *Népszabadság Online* (kiemelés tőlünk).

rólag a kosz fizikai élményén keresztül határozzák meg. Míg a fenti csoportok (mint a zsidók, cigányok és prostituáltak) a legtöbb esetben inkább csak a szimbolikus koszsóság stigmáját hordozzák, a mai magyar társadalomban a hajléktalan képének szinte elmaradhatatlan részévé vált a kosz stigmája. Egy 2003-ban megjelent újságcikk jól példázza a tisztaság fogalmához kapcsolt magasabb rendű értékeket és a hajléktalanok pusztán fizikai megjelenéséhez kapcsolt negatív képzeteket. „Joggal merülhet fel a kérdés a kedves olvasóban: a főváros forgalmas csomópontjait megszállás alatt tartó – Fedél nélkül, illetve Flaszter kiadványokat »értékesítő« – ápolatlan, szakadt, többnyire részeg személyek nem rombolják a városképet? [...] Az Esti Hírlap rikkancsai más kategóriát képviselnek: ápoltak, mosolygósak, hófehér egyenruházatot viselnek – és munkát végeznének. [...] Kiadónk úgy tervezte, feléleszti a régi, nyugalmas és emberi városképet idéző rikkancshálózatot. Elszámította magát. A mai modern városképbe (lecsúszott, otthontalan egzisztenciák tömege; elhagyott, szétberhelt autók száza; illegálisan kiragasztott plakátok ezrei; kosz, bűz, mocskok, ridegség) nem illenek a mi rikkancsaink. Túl tiszták, túl józanok, túl emberiek – és szegényszemre – munkával keresnék kenyerüket.”²⁹

A kosz stigmája minőségileg különböző részekre osztja a társadalmat. E részekre osztás által a városi terek is minőségileg különböző részekre oszlanak aszerint, hogy mely csoporthoz köthetők. Az aluljárók többek közt ebből a szempontból jellegzetesen „koszos helyeknek” minősülnek. Erving Goffman a stigmatizáltak elkerülését azzal magyarázza, hogy a stigma (újra visszautalva a járványok szimbolikájára) könnyen áterjed az egyénről a közeli hozzátartozókra, ismerősökre (GOFFMAN 1998, 284). Talán ez is egy oka annak, hogy ezeket a csoportokat megpróbálják távol tartani a többség által használt terektől. Ha a stigma ideológiája szerint a társadalom nem hajléktalan tagjai a hajléktalanokkal (a stigmatizáltakkal) való érintkezés által „megfertőződhetnek”, akkor ez azt jelenti, hogy a kontaktusok elkerülése révén tiszták maradhatnak, és az a veszély sem áll fenn, hogy a stigma áterjed rájuk, azaz a kirekesztettség érzésétől sem kell tartaniuk.

Ez a hajléktalanok esetében különösen igaz, hiszen kosszal való azonosításuk éppen abból ered, hogy lakás híján nincsenek meg azok a feltételeik, amelyekhez tisztálkodás szempontjából a lakással rendelkezők könnyen hozzájutnak. Vagyis éppen azzal magyarázzák nem kívánatosságukat a köztereken, ami miatt ott vannak, amely társadalmi kieresztettségük oka is egyben: otthontalanságukkal. Így a hajléktalanokkal kapcsolatos kosz sztereotípiák, és az erre épülő ideológiák és programok egy ördögi kör részeként újra és újra büntetik a hajlék nélkülieket hajlék nélküliségükért és azért, amiért nem illenek bele a társadalmi „rend” képzetébe.³⁰

A „tisztaság” fogalmát igen gyakran más fogalmakkal együtt említik, sőt gyakran egybe is mossák azokkal. Ilyen állandó képzetársítások például a tisztaság és a rend valamint a tisztaság és a kulturáltság vagy civilizáltság fogalmainak összekapcsolása. A tisztaság és a rend vagy a kosz és a rendtelenség bizonyos esetekben egymástól nehezen elválasztható fogalmak. Egy a budapesti turisztikai intézményrendszerben dolgozó interjúalanyunk a „koszos” Budapest ellenpéldájaként Kínát említette példaként és az ott uralkodó tisztaságot: „éjjel-nappal takarítanak, nem borítja be a várost a cigicsikk, kutyaagumi, az aluljárók a tisztaságtól csillognak. Ebben megmaradt a régi

²⁹ Valencsik Ferenc: Rikkancsainktól védik a városképet. *Esti Hírlap*, 2003. március 31. 2. o.

³⁰ A további terepmunka során arra keressük a választ, hogy a hajlék nélküli élő emberek között milyen szerepet játszik a tisztaság-koszsóság képze a belső hierarchia és a belső és külső határok tekintetében.

rendszer szigora, az, hogy rend van, és a szabályokat betartatják. Emiatt vitték olyan sokra.” Az aluljáróprogram kapcsán a közterületek rendbetételét és megtisztítását szinte szinonimaként használják. „Most a tél múltával még élénken él az az időszak, amikor nagyon hideg volt, lehúzódtak a hajléktalanok az aluljárókba, és akkor a hatóság lojális volt velük szemben, nincs hova menniük. [...] Ők aztán hozták a kis motyójukat, vagy ágyneműjüket, amik kartonok. Aztán volt ott minden, ott éltek a napjaikat, ott fogyasztottak, ott szemeteltek, ott volt a kis és nagydolog, szemetelés, minden benne volt abban, ami rendtelenségnek neveztetik”. De vajon mégis mi a különbség és mi a közös egyrészt a rend és a tisztaság, másrészt a kosz és a rendtelenség között?

Mary Douglas a koszt, mint a „nem oda illőt”³¹ (*matter out of place*) definiálta. A kosz eszerint valami olyasmi, ami nem a megfelelő helyen van, valahol, ahol nem illik az adott rendszerbe, nem felel meg az ott uralkodó logikának vagy normának, összesen bizonyos nem összeegyeztethető kategóriákat. Egy, a köztisztaságért felelős cégnél dolgozó interjúalanyunk a Mary Douglas-féle definíciót szinte szó szerint ismételte el: „Mi igyekszünk mindent összetakarítani, de hát ha valaki újra meg újra termeli a rendtelenséget, akkor nincs mit tenni. [...] Nekünk mindent össze kell takarítani. Nem minden szemét, amit ott hagynak valahol, vagy elhagynak az emberek. A rendtelenség, az eldobott cigarettavéget, csomagolóanyagokat, flakonokat, poharakat jelenti. Mindent, ami nem különösebb érték, az hulladék. Vagyis hulladék az, amit a használója nem őriz meg, elhajít, eldob, és így kikerül a közterületre. *Azaz ott van valami, ami nem oda való, ez a hulladék.* Elhagyott javak. Nem oda való, útban van, a megszokott összképet zavarja, nem használják.” A fizikai értelemben vett kosz tehát az, amit úgy észlelünk, hogy „nincs a helyén”, vagyis rendetlen. Egy maréknyi föld az ágyon kosz, a virágcserepben nem. Az ételdarabka a ruhán kosz, a tányérban ínycsiklandozó falat. Az ürülék az utcán kosz, a WC-ben nem és a sort még sokáig folytathatnánk. Itt a kosz és a rendtelenség szinte egygyé válik, egy kategóriává olvad össze (vagyis ami rendben, a helyén van, az tisztának minősül, és ami nincs a helyén vagyis rendetlen, az koszosnak számít). Ugyanakkor arra is példák sorát lehet hozni, amikor a tisztaság és a rendtelenség nem zárják ki egymást: a könyvek szétdobálva a könyvtár padlóján rendtelenséget jeleznek, de ettől még láthatjuk tisztának a könyvtárat. Valószínűleg tehát csak bizonyos tárgyakokkal (mint a por, sár, ürülék stb.) vagy helyzetekkel kapcsolatban olvad össze teljesen a kosz a rendtelenséggel.

A világ sok nagyvárosában a „civilizációra”, a „modernizációra”, és a „kulturáltságra” hivatkozva vezetnek be a budapesti aluljáró-tisztogatáshoz hasonló intézkedéseket. Rudolph Giuliani, például, New York volt polgármestere a nulla tolerancia jegyében tett intézkedései kapcsán megjegyezte: a hajléktalanok azért ne aludjanak az utcán, mert civilizált társadalmakban az utcák nem alvásra valók, aludni a hálószobában kell.³² Hogyan hozhatók kapcsolatba a civilizáció fogalma és a tisztaság megteremtésére irányuló törekvések? Miért nem illenek bele a „civilizált világ” képébe a hajléktalan emberek? Vajon miért teszi fel azt a kérdést egy budapesti újságíró egy aluljáróban élő hajléktalannak: „Te olyan civilizáltnak látszol, [...] hogy kerülsz ide?”³³

³¹ Mary Douglas könyvének magyar fordítóit ezt „területén kívüli anyag”-ként fordítják. Úgy gondoljuk, hogy noha formailag ez a fordítás hűen tükrözi az angol eredetit, a „nem oda illő” jobban kifejezi a jelentéstartalmat, amely inkább a kategóriákra és nem a konkrét helyi dimenzióra vonatkozik.

³² Paul Grant: Bedrooms are for Sleeping. <http://mail.interactivist.net/housing/bedrooms.html>.

³³ In Szoldos Szilvia: Aluljárók népe. *Tallózó*, 1998. júl. 9. 28. o. 1330.

A mai aluljárókról kialakult diskurzusból a „civilizáció” kétfajta értelmezése játszik domináns szerepet. Mindkét értelmezésben közös, hogy alapjukat a tisztaság és a rend megléte, illetve hiánya jellemzi a legmarkánsabban. A „civilizáció” egyfajta értelmezése, amelynek szinonimája a „kulturáltság” lehet, a higiéniai szabályok betartásán vagy be nem tartásán alapul. Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című munkájában a civilizációt a viselkedés és a gondolkodás egy meghatározott irányban történő megváltozásaként írja le. Elias szerint a civilizációs folyamat legfőbb sajátossága a szegény és feszélyezettségáthár szűkülése, az ösztönélet bizonyos mértékű elfojtása. E szerint az értelmezés szerint, azokat, akik a viselkedés társadalmilag megkövetelt szintjét nem érik el, kizárják a civilizált társas életből. A „higiéniai okok” nagy szerepet játszottak és máig is játszanak a „civilizációval” kapcsolatos gondolkodásban. Az orrtöréssel, a köpködéssel és az ürítéssel kapcsolatos elvárásokban történt változások jól példázzák ezt a folyamatot.

A hajléktalanoknak a kosszal és civilizálatlansággal való társításáról árulkodik a következő újságcikk. A hajléktalanok itt nemcsak a civilizálatlanság stigmáját, de egyben azt a veszélyt is magukkal hordozzák, hogy megfertőzik a „civilizáltakat”: „Lentről» veszélyeztetők a szegények, mert betegek, mert nem tudják betartani az elemi civilizációs szabályokat – ha nincs tisztálkodási vagy WC-lehetőség –, mert lázadónak vagy teljes passzivitással kizuhannak a társadalomból”.³⁴ E szerint a civilizációs logika szerint a hajléktalanok mintegy visszafordítják a civilizáció folyamatát azzal, hogy a közfelfogás szerint például nem használnak zsebkezdőt az orrtörléshez, hogy jobb híján az utcán végzik szükségleteiket, és hogy mindezzel a kosz, bűz, mocsok forrásává váltak a „civilizált” városi társadalmon belül.

Történelem próbálkozások arra, hogy a hajlék nélkül a város közterein élő vagy átmenetileg ott tartózkodó emberek legalább látszatra a „civilizáltság” kritériumainak – illetve legalább annak fizikai tisztaságként való meghatározásának – eleget tegyenek. Interjúink során tudtuk meg, hogy nyáron tiszta fehér pólókat és tornacipőket osztanak a hajlék nélkül élőknek, akik így már valószínűleg nem zavarják a turistákat és a törvényalkotókat, nem „rontják a városképet”. Ezt, egy a hajléktalanellátásban dolgozó szociális munkás „mesterséges civilizáltsággal” aposztrofálta. A hajléktalanoknak ebből a megközelítéséből azonban az is kiolvasható, hogy a hajlék nélkül élők utcai megjelenésének „feljavításával” együtt valószínűleg társadalmi kirekesztettségük is csökken. Sőt, ha a hajléktalanok nagy része „civilizáltnak” látszana, valószínűleg hajléknélkülségük sem tűnne fel olyan sürgető és jelentős problémaként a társadalom szemében.

A „civilizáció” és a „civilizáltság” másik, sokkal inkább aktualizált jelentése is nagy szerepet játszik az aluljárókról szóló diskurzusból. Ez az értelmezés gyakran említi, hogy az aluljárók „civilizálatlanok” és „kulturálatlanok”, leginkább „balkániasak” vagy egy „perzsabazárra” emlékeztetnek. „Része-e a városképnek a budapesti aluljáró? Szerintem igen. Végigmenni rajtuk felér egy romantikus expedícióval. Klosárok, újságárusok, szőrolap-osztogatók, virágárus nénik, ismeretlen eredetű zöldséget, gyümölcsöt, ceruzaelemet és bőrkesztyűt kínáló, az átlagmagyaroknál hangosabb árusok, graffitik, el-elsuhanó görkocsolyázók, táskákat cipelő molett háziasszonyok, és eszemint divatcuccokba öltözött, mobiltelefonjukat el nem engedő fiatalok kerülgetik-lökdözik egymást a pékségek émyelyítő illatában – Ázsia.”³⁵ Ez a fajta beszéd- és értelmezés-

³⁴ Ferge Zsuzsa: A szegénységnek sok arca van. Népszabadság, 2001. október 12. *Népszabadság Online*.

³⁵ Rigóczki Csaba: Világáros városképe – jó és rossz pontok Budapesten. *Természet Világa*, 133. évfolyam, 5. szám, 2002. május <http://www.kfki.hu/chemonet/TermVil/>.

mód egy szélesebb kulturális-politikai diskurzus részét képezi, amely Magyarországot és Budapestet egy bizonyos mentális világtérképen helyezi el. Ezen a térképen a pozitív értékek, a „civilizáció”, a „Nyugathoz” és „Európa-hoz”, a negatív értékek, a „civilizálatlanság”, pedig a „Kelethez” és a „Balkánhoz” kapcsolódik. Ez a fajta diskurzus leginkább azt a politikai és kulturális vágyat testesíti meg, amely Magyarország „felzárkózását” és „modernizációját” a „Nyugathoz” és a „nyugati értékekhez” való közeledésben látja. Ebből következik, hogy ha ma Magyarországon valaki az aluljárókban lévő „balkánias üzletekről”³⁶ beszél vagy a Nyugati téri aluljárót Isztambulhoz hasonlítja,³⁷ akkor nyilvánvalóan mélyen beágyazott kulturális sztereotípiákra épít és használ fel arra, hogy mondandóját minél meggyőzőbbé tegye. Hiszen ha a „Balkán” a „koszos”, akkor a hierarchia legalján helyezkedik el. Ha olyanok vagyunk, mint a „Balkán”, akkor – ismét visszatérve a kosz stigmájához – abba a veszélybe kerülhetünk, hogy megfertőz, és valójában olyanná is válunk. A balkániasságra való hivatkozás tehát erőteljes meggyőzési technika lehet egy olyan társadalomban, ahol ez a kosz a „lent” és a visszamaradás szinonimája.

ÖSSZEGZÉS

Az aluljáró-tisztogatási program vizsgálatával célunk kettős volt: egyrészt a tisztaság társadalmi-kulturális kategóriájának, másrészt a tisztaság és a piszkosság kategóriái és a kirekesztő várospolitika közötti összefüggések elemzése. A városi társadalom szegregációja intézményesítésének fontos ürügye és mozgatórugója a társadalom averziója a „kosz”, a „koszosság” és minden olyan társadalmi jelenség iránt, amelyet ezekhez a képzetekhez kapcsol. A városvezetés szempontjából az aluljáró tisztává tétele a fejlődés, a modernizáció, a civilizált városkép kialakításának eszköze és jele. A hajléktalan emberek szemszögéből azonban a megteremtett tisztaság a fokozatosan a kirekesztettség felé való taszítás újabb lépését jelenti.

IRODALOM

- BUCKSER, ANDREW S. 1996. Purity and Pollution. In *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. David Levinson – Melvin Ember (eds.). New York: Henry Holt and Company. 1045–1049.
- BUSHMAN, Richard L. – BUSHMAN, Claudia L. 1988. Early History of Cleanliness in America. *Journal of American History*, 74 (4). 1213–1238.
- DOUGLAS, Mary 2003. *Rejtett jelentések*. Budapest: Osiris.
- ELIAS, Norbert 1987. *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- FALK-RONNE, Arne 1983. *Barátaim, a kannibálok*. Budapest: Gondolat.
- GEERTZ, Clifford 2001. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris.
- GEREMEK, Bronislaw 1994. *Poverty – A History*. Oxford: Blackwell.
- GOFFMAN, Erving 1998. Stigma és szociális identitás. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum. 263–296.
- GYÁNI Gábor 1998. A regulázó gondoskodás. In Léderer Pál – Tenczer Tamás – Ulicska László (szerk.): *„A tettetés minden mesterségeiben jártasok...”*. Budapest: Új Mandátum. 11–28.
- GYÁNI Gábor 1999. *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználatok Budapesten 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum.
- HALL, Edward T. 1987. *Rejtett dimenziók*. Budapest: Gondolat.

³⁶ Studio Metropolitana 2003. Javaslat a budapesti gyalogos aluljárók továbbfejlesztésére. 40. o.

³⁷ Lokál Csoport aluljáró-tervei. Publikus! Aluljárók kiállítás.

- HOPPÁL Mihály – NIEDERMÜLLER Péter 1983. Társadalmi értékrend és szimbolikus kommunikáció. In Hoppál Mihály – Niedermüller Péter (szerk.): *Jelképek–kommunikáció–társadalmi gyakorlat*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 258–278.
- ILLICH, Ivan 2000. The Dirt of Cities, The Aura of Cities, The Smell of the Dead and The Utopia of an Odorless City. In Malcolm Miles – Tim Hall – Iain Borden (eds.): *The City Cultures Reader*. London and New York: Routledge. 249–252.
- KÓSA László 1998. A polgári társadalom korának művelődése I. In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris. 258–332.
- KÖBÁNYAI János 2002. Biztosítótű és bőrnadrág. *Budapesti Negyed, X./1–2*. Tavasz–Nyár. 193–218.
- LADÁNYI János 2002. Gondolatok Középső-Józsefváros Rehabilitációjának Társadalmi Összefüggéseiről. *Szocháló*, www.szochalo.hu/varos/varostars/varosfejl/ladanyny.html.
- NIEDERMÜLLER Péter 1994. A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ*, 1994, 5. 5–17.
- PIEPER, Werner 1997. *Kakadémia. Az emberi ürülék kultúrtörténete*. Budapest: Háttér Könyvkiadó.
- REID, Donald 1991. *Paris Sewers and Sewermen. Realities and Representations*. Cambridge MA – London: Harvard University Press.
- VIGARELLO, Georges 1988. *Concepts of Cleanliness. Changing Attitudes in France since the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WACQUANT, Loic 2001. *A nyomor börtönei. A „zéró tolerancia” világméretű terjedése*. Budapest: Helikon.

KUTATÁSOK

- Studio Metropolitana 2002. „Pezsgés Pesten”. Budapestén és a környékén élő fiatalok véleménye a fővárosról.
- Studio Metropolitana 2003. Javaslat a budapesti gyalogos aluljárók továbbfejlesztésére.

A Broadway mozi nézőtere